
Vastagh Zoltán,
a KSH tanácsosa
E-mail: Zoltan.Vastagh@ksh.hu

A társadalomszerkezet vizsgálata a népszámlálási adatokon – Lehetőségek és kihívások*

A magyar társadalom rétegződése című műhelykonferencia célja annak megvitatása volt, hogy milyen módon ragadható meg a magyar társadalom rétegződése, illetve ez miként ábrázolható statisztikai eszközökkel. A műhelykonferencia vitaindító tanulmánya *Huszár Ákosnak* a „Foglalkozási osztályszerkezet” című dolgozata volt, melyben a szerző kritikai összefoglalását adta a társadalmi rétegződés vizsgálatának önálló irányzatát képező foglalkozási-osztálymodelleknek (*Huszár* [2013a], [2013b]). A felkért hozzászólók (*Ferge Zsuzsa, Lengyel György, Róbert Péter és Tardos Róbert*) a társadalmirétegződés-kutatás legújabb elméleti és empirikus eredményeinek tágabb kontextusába helyezve mérlegelték a vitaindító tanulmányt és általában a rétegződéskutatás régi és új kihívásait. Hozzászólásomban megkísérlem, hogy a 2011. évi népszámlálás konkrét adottságai felől gondoljam át a vitaindító írás által felvetett kérdéseket, és ezekhez kapcsolódva vonjam le a lehetséges gyakorlatokra vonatkozó következtetéseket.

Megelőlegezve a hozzászólás mondandóját, két járható utat látok a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) előtt. Az egyik, hogy mindenféle elméleti újítás igénye nélkül alkalmazza a készen kapott modelleket, a másik pedig, hogy kísérletet tegyen egy új modell kidolgozására. Utóbbi választása sokkal több kockázattal és buktatóval jár, de úgy vélem egyáltalán nem lehetetlen vállalkozás, ugyanakkor az előbbi lehetőség sem jelenti azt, hogy a hivatalnak le kellene mondania a tudományos igényességről.

A következőkben ezért először az előbbi, könnyebb út lehetőségeit kívánom felmérni, majd ezután, a hozzászólás nagyobbik felében, az önálló modell kidolgozásának lehetséges irányait és szempontjait kísérlem meg mérlegelni.

* Hozzászólás *Huszár Ákos* Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek (*Huszár* [2013a]), valamint Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái (*Huszár* [2013b]) című tanulmányához.

1. Kész modellek alkalmazása

A népszámlálás legfontosabb jellemzője, ami megkülönbözteti bármilyen más mintavételen alapuló szociológiai adatfelvételtől, az a teljeskörűség. Ha bármilyen elemző kiadvány születik a népszámlálási adatok alapján a társadalmi struktúra, illetve a rétegződés témakörében, akkor annak ezt az adottságot kellene messzemenőig kiaknáznia. Egy ilyen jövőbeni kiadványnak nem kell feltétlenül újszerű megközelítéssel bemutatnia a magyar társadalmat, hanem alkalmazhat készen kapott modelleket is. Úgy gondolom, hogy ez utóbbi is számos részletes és mély elemzés tesz lehetővé, és sok, tudományos szempontból is értékelhető új ismerettel gazdagíthat. Mivel a KSH-nak nem feladata értékelni a társadalomkutatói irányzatokat, így nem kell elköteleződnie egyetlen modell mellett sem. A különböző modellek által megrajzolt társadalomképek összevetése, illetve az egyes modellek eredményeinek időbeli és térbeli (akár országon belüli, akár nemzetközi) összehasonlítása önmagában is rámutathat olyan társadalmi egyenlőtlenségekre, változásokra, melyek alapján érthetőbbé válik társadalmunk szerkezete és működése.

A 2011. évi népszámlálás lezajlott, a rendelkezésre álló adatok köre nem bővíthető. A korlátok tehát világosak. A népszámlálási kérdőívek a népesség demográfiai jellemzőire, iskolázottságára, gazdasági aktivitására, illetve a foglalkozási pozícióra, nemzetiségre, vallásra és egészségi állapotra, a háztartásszerkezetre és a lakásviszonyokra, ingázásra, valamint a jelenlegi és korábbi lakóhelyre vonatkozóan tartalmaztak kérdéseket. A társadalmi struktúrával, rétegződéssel foglalkozó szociológiai szakirodalom azonban ezeknél jóval szélesebb körben vizsgálja a társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket. Huszár Ákos vitaindítóját azért is tartom a nemzetközi szakirodalom különösen adekvát feldolgozásának, mert arra fókuszál, ami lehetséges, vagyis azoknak a foglalkozásalapú megközelítéseknek a bemutatására és összevetésére, melyek a népszámlálási adatokon előállíthatók.

A vitaindítóban bemutatott modellek sora azonban nem teljes. A műhelykonferencián és Huszár Ákos korábbi írásában (*Huszár [2012]*) is megemlített hazai társadalomszerkezeti modellek közül elsősorban a Ferge Zsuzsa-féle munkajellegcsoportok és a *Bukodi Erzsébet* által kidolgozott kategóriarendszer előállítása lehetne gyümölcsöző. Mivel mindkettőt alkalmazták már korábban a KSH társadalomstatistikai adatközlésében, ezért lehetőséget adnának az időbeli összehasonlításra, amely sok adalékkal szolgálhat a magyar társadalom változásainak hosszú távú elemzéséhez.

Mindemellett úgy gondolom, érdekes lehet a társadalmi-gazdasági státusz szociológiában ismert indikátorainak előállítása és ezek alapján a magyar társadalom leírása. Itt elsősorban az *Otis Dudley Duncan* által kifejlesztett SEI (*Duncan [1961]*), illetve később a nemzetközi összehasonlításokat lehetővé tevő *Harry Ganzeboom* és *Donald J. Treiman* által kidolgozott ISEI-indexekre (*Ganzeboom–Treiman [1996]*) lehet gondol-

ni, melyek az osztálymodellektől eltérően folytonos skálán próbálják besorolni a társadalom tagjait. Mivel ezek a státusindexek szintén a foglalkozásokat jellemzik, ezért a népszámlálási adatokkal is egyértelműen összekapcsolhatók. Emellett, mivel számításuk a jövedelmen és az iskolai végzettségen alapul, lehetőség lenne akár arra is, hogy a KSH lakossági felvételei alapján, a hazai viszonyoknak megfelelően számítsuk ki ezeket. Véleményem szerint a népszámlálási adatok elemzésének egyik leghasznosabb módja az lenne, ha a KSH lehetőség szerint előállítana minden nemzetközi és hazai gyakorlatban kidolgozott foglalkozási alapú sémát, amit csak lehetséges, és ezeket időbeli és térbeli összehasonlításokra alkalmazná. Az utóbbi szempont hasznosságát sem kell különösebben hangsúlyozni, hiszen jó példával szolgál erre *Szelényi Ivánnak* 1970-es években született elemzése (*Szelényi* [1990], amely megmutatja, hogy a struktúrarétegződés térbeli-települési egyenlőtlenségei milyen lényeges vonásai lehetnek egy társadalomnak. Ha a KSH mégis kísérletet kíván tenni egy önálló modell kidolgozására, annak szükségességét jól alátámasztott érvekkel érdemes megindokolni. Úgy látom, ilyen érv a vitaindító tanulmányban található is, ami pedig nem más, mint amit Huszár Ákos a foglalkozási rendszer határainak problémájaként fogalmazott meg, vagyis hogy „a népesség nagy része nem jelenik meg a munkaerőpiacon, s nem rendelkezik semmilyen pozícióval a foglalkozási rendszerben” (*Huszár* [2013b] 124. old.). Ennek az a következménye, hogy a vitaindítóban tárgyalt, már létező foglalkozásalapú modelleknek a segítségével csak megszorításokkal értelmezhető, illetve írható le a társadalom szerkezete és működése. Egy jó érv szól amellett tehát, hogy talán érdemes lenne megpróbálkozni egy új modell kidolgozásával.

2. Új modell kidolgozása

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy felmérjem, valamint konkretizáljam azokat a lehetőségeket és szempontokat, melyek egy olyan modell kidolgozását segíthetik elő, amely a népszámlálási, illetve a KSH egyéb társadalomstatisztikai adatyűjtéseiből rendelkezésre álló adatok felhasználásán alapul.

2.1. Az osztályozás problémája

Az új modell kidolgozásához először azt a kérdést kell feltennünk, hogy mi a célja az osztályozásnak? Huszár Ákos írásából három lehetséges célról, illetve stratégiáról olvashatunk. Szerinte a foglalkozási osztálymodellek esetében az osztályozás „lehet önnön cél, amely révén megtudhatjuk, hogy az előzetesen elkülönített, üres helyeket a népesség mekkora hányada foglalja el, s hogy ez miként változik az idők

során” (Huszár [2013a] 34. old.), de az osztályozásnak célja lehet az is, hogy hozzájáruljon az osztályozás során figyelembe nem vett jelenségek magyarázatához. Megjegyezi azonban, hogy ez utóbbit egy olyan feltételezés alapozza meg, mely szerint az osztályhelyzet alapja lehet egyrészt „az anyagi életkörülményekben rejlő különbségeknek, másrészt az osztályhelyzet nem szándékolt következményeként a kulturális fogyasztás, illetve az életmód különböző mintázatai jöhetnek létre, s végül (...) a politikai cselekvés sajátos formáihoz vezetheti az őket betöltőket” (Huszár [2013a] 34. old.).

A vitaindító előadásban említett harmadik osztályozási stratégia a rétegződéskutatások sajátja, amely azokat sorolja azonos csoportokba, akikről az empirikus vizsgálatok során kiderül, hogy különböző, fontosnak gondolt, egymásra vissza nem vezethető vertikális dimenziókban hasonló helyet foglalnak el (Huszár [2013a], [2013b]). Úgy vélem azonban, hogy ez a három eset nem fedi le teljesen a lehetséges célokat. Az üres helyek feltérképezése nem csak „öncél” lehet, nem csak bemutatás céljait szolgálhatja. Az üres helyeket létrehozó szabályosságok, társadalmi mechanizmusok megértése, vagyis az üres helyek magyarázata az egyik legfontosabb feladata lehet egy struktúraelméletnek. Az osztályozási eljárás ebben az esetben lehet a magyarázat megtalálásának, illetve ellenőrzésének egy lehetséges eszköze, az üres helyek kategóriái pedig lehetnek végeredmények is, melyeket az elméletben feltételezett strukturális mechanizmusok, szabályozó elvek hoznak létre, és amelyek érvényességét az empirikus ellenőrzéseknek is alá kell támasztaniuk. Az, hogy ezek az üres helyek esetleg kristályosodási pontjai a helyeket betöltő személyek különböző jellemzőinek, alapvető sejtése a szociológiának. De csak sejtés, mely minden korszakban és minden társadalomban újra és újra bizonyításra szorul, hiszen a társadalmi változások ezt a feltételezett jelenséget erősíthetik vagy gyengíthetik, akár meg is szüntethetik. Az osztályok létezésének megkérdőjelezése éppen ennek a sejtésnek az elutasításán alapul. (Itt első sorban *Schulze*, *Hradil* és *Beck* munkáira gondolok.) Ha ezt a sejtést nem utasítjuk el, akkor is felmerülhet a függő változók esetében egy lényeges kérdés, hogy vajon olyan jellemzőkkel keressünk-e kapcsolatot a struktúraelmélet alapján, melyek felhalmozás eredményeként állnak elő (például vagyoni helyzet vagy a bourdieu-i értelemben vett különböző tőkefajták), vagy az értékek és normák, illetve a konkrét társadalmi cselekvés szintjén feltételezünk-e összefüggést az üres helyekkel. A két koncepció igen eltérő kérdésfeltevéseket igényel az empirikus vizsgálatokban. Ha a sejtés igaznak bizonyul, akkor is vizsgálat tárgyát képezheti még az a kérdés, hogy az egyéni jellemzők, illetve cselekvések a pozíció közvetlen következményeinek tekinthetők-e vagy annak csak velejárói, pontosabban; hogy ugyanazoknak a strukturális mechanizmusoknak tulajdonítható-e mindenfajta megfigyelt különbség, vagy csak látszólagos összefüggést találtunk, amit az okoz, hogy a különböző strukturális szabályosságok, elvek, mechanizmusok hasonló módon osztják meg a társadalom tagjait. (Például: ha a foglalkozás és az iskolázottság között szoros a kapcsolat, és azt találjuk, hogy a kedvezőbb pozíciójú foglalkozási kategóriákat betöltő személyek gyakrabban járnak szín-

házba, akkor azt a foglalkozási pozíció vagy a speciális műveltség, illetve a nagyobb kulturális tőke következményeként értelmezzük-e?)

Az osztályozások során gyakran felmerül, hogy a hasonló pozíciókban levő személyek esetleg nemcsak hasonlóan cselekszenek, hanem tudatában is vannak hasonlóságuknak és érdekközösségüknek, ezért kollektív módon cselekedhetnek. Annak vizsgálata, hogy ez így van-e, illetve milyen esetekben van így, és hogy ez függ-e a strukturális pozíciótól, megint csak egy önálló kutatási szempont lehet. Ugyanakkor, akár létezik ilyenfajta tudatosság, akár nem, a hasonló cselekvés – mint arra már utaltam – nemcsak a hasonló strukturális pozíciók, hanem azoktól független tényezők, jellemzők eredményeképpen is előállhat. Ez egy másik, az előzővel ellentétes sejtése a modern szociológiának, amely ugyancsak empirikus vizsgálatra szorul, de mind a magyarázó, mind a magyarázott tényezők tekintetében alapvetően más szempontokat helyez előtérbe ez a megközelítés.

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a struktúra, illetve rétegződés címkével jelölt elméletek és empirikus kutatások megközelítésmódjai és céljai nagyon eltérők lehetnek, ezért nehéz róluk általánosan érvényes kijelentéseket tenni. Az eltérések – úgy vélem – alapvető módon határozzák meg az operacionalizálás folyamatát, és az eredmények érvényességének vizsgálatát is. Abban egyetértek Huszár Ákossal, hogy a társadalmi rétegződés, illetve az osztályelméleti megközelítések között lényegi különbség, hogy míg az előbbieket az egyének bizonyos jellemzőit figyelembe véve (empirikus vizsgálatok segítségével) alakítják ki csoportjaikat, addig az utóbbiak (a társadalom strukturális kényszereiről kidolgozott valamely elmélet segítségével) a társadalomban fellelhető hasonló pozíciókat sorolják kategóriákba, függetlenül azoktól az egyénektől, akik e pozíciókat betöltik (Huszár [2013a] 34. old. és Huszár [2013b] 130. old.). Úgy érzem azonban, hogy egy hármass felosztás, melyben a struktúrát az üres pozíciókkal azonosítanánk, a rétegződést leszűkítenénk az egyének által birtokolt jellemzők (akár kézzelfogható, akár nem) vizsgálatára, s külön kezelnénk a konkrét cselekvésekkel, értékekkel, normákkal, kapcsolathálókkal, illetve a társadalmi tudattal kapcsolatos jelenségeket, még praktikusabb lehetne az elmélet kidolgozása és a konkrét kutatási folyamat megtervezése szempontjából. Mindenesetre azt gondolom, hogy minden új elméletnek és empirikus kutatásnak az egyik legelső és legfontosabb lépése annak tisztázása, hogy mit is akar vizsgálni.

3. Struktúra vagy rétegződés?

Ennek megválaszolásához először is érdemes módszeresen végiggondolni egyrészt a műhelykonferencia témafelvetése, vagyis „a magyar társadalom rétegződése”,

másrészt a vitaindítóban összefoglalt osztályszempontú megközelítések, harmadrészt pedig a rendelkezésre álló adatok közötti viszonyt. Bár az osztályozás problémáinál – Huszár Ákoshoz hasonlóan – már én is felvettem a rétegződés és a struktúra megközelítésének különbségeit, úgy vélem, hogy ez további kifejtést érdemel, mivel alapvető befolyással van a kidolgozandó elméletre és a konkrét kutatási tervre. *Kolosi Tamás* fogalmi megkülönböztetését felettébb alkalmasnak és hasznosnak tartom ebből a szempontból. Az ő megfogalmazásában „a társadalmi struktúra egy társadalom működését, a társadalmi viszonyok újratermelődési módját, egy társadalom integrációs sémáját jelenti”, a társadalmi rétegződés pedig a népesség differenciáltságára, a társadalmi különbségek rendszerére vonatkozik (*Kolosi* [1984] 32. és 43. old.). Kolosi kiemeli, hogy a társadalmi rétegződés kérdésének vizsgálatakor nem szabad elfeledkezni a történeti kontextusról. „Egyfelől történetileg változik a társadalmi újratermelés folyamata (...), másfelől történetileg változik a struktúra és rétegződés közötti viszony is. Harmadrészt a rétegződést nem csak az „aktuális struktúra, illetve struktúrák határozzák meg, hanem korábbi struktúrák megkésett hatásai is ott érződnek a társadalmi különbségek adott rendszerében...” (*Kolosi* [1984] 43–44. old.).

Ehhez hasonló megfontolások hangsúlyosan jelennek meg a magyar szociológiai hagyományban, ahol *Erdei Ferenc*, *Szelényi Iván* vagy éppen *Kolosi Tamás* munkái révén a különböző kettősstruktúra-modellekre több példát is találunk. Ha komolyan vesszük a társadalmi rétegződés és a társadalmi struktúra fogalmának ezt a megkülönböztetését, akkor ebből az következik, hogy a kettő közötti összefüggést és annak erősségét minden pillanatban empirikus kérdésként kell megfogalmazni. A rétegződést tekinthetjük a felhalmozás eredményének. Ebben az esetben a vagyon, a kulturális vagy a kapcsolati tőke generációkon átívelő családi stratégiák eredményeként előálló különbségekként tűnnek elő. A társadalmi rétegződés kialakulásában ilyen értelemben erős szerepe van a konkrét egyének múltbeli döntéseinek, cselekedeteinek. Ha magyarázni akarjuk az egyének, illetve a családok között regisztrált különbségeket, akkor olyan kérdések fogalmazódhatnak meg, mint például milyen volt az egyéni és családi életút, milyen jó és rossz döntéseket hoztak ennek során a szóban forgó személyek, mi volt a szüleik foglalkozása, illetve milyen volt műveltségük és iskolai végzettségük, vagy volt-e vagyonuk, amit örökölhettek a vizsgált háztartás.

A struktúra ezzel szemben felfogható úgy, mint a jelen modellje. Bár a különböző társadalmak „aktuális” struktúrái mindig sajátos történelmi fejlődés nyomait hordozzák magukon, a termelés és az (újra-) elosztás elveit, mechanizmusait mégis mindig a jelen szabályozási környezete határozza meg. Így a jogszabályi és a makrogazdasági környezet elemzése alapvető fontosságú ebben a felfogásban. Ebből a szempontból olyan kérdések fogalmazódhatnak meg, mint például az, hogy az érvényben levő jogi normák milyen mértékben szabályozzák a piac működését, a tőkemozgásokat, a munkaszerződéseket; az adórendszer milyen különbségeket, milyen kategóriákat hoz

létre egy társadalom pozíciói között (például, hogy ezen kategóriáknak milyen az adóterhelésük), hogy az adóbevételek újraelosztása során kik és mekkora kedvezményekhez, támogatásokhoz juthatnak hozzá, hogy kik azok, akiknek jövedelme az állami redisztribúcióból származik, vagy kik, milyen államilag finanszírozott szolgáltatásokhoz, juttatásokhoz juthatnak hozzá. Ha így fogjuk fel, akkor a struktúra és rétegződés közötti bármilyen erős együtt járás csak esetleges jelenség. Annak feltérképezése, hogy a konkrét egyének eltérő társadalmi jellemzői, cselekedetei milyen makrotársadalmi folyamatok, milyen egyéni stratégiák, döntések, motivációk eredményeként állnak elő, a jelenlegi és múltbeli folyamatok nyomon követését is igényelné. Ezzel szemben a társadalom „aktuális” struktúrájának, illetve strukturális pozícióinak feltárása elszakadhat a tényleges személyektől, és olyan „üres helyeknek” a feltérképezését jelentheti, amelyekről *Simmelre* hivatkozva *Aage Sorensen* ír (*Sorensen* [1991]). Az empirikus kérdések ekkor inkább a különböző „üres helyek” közötti távolságok nagyságára, ezek számosságára vonatkozhatnak, valamint arra, hogy ezek miként változnak az időben, akár egyik évről a másikra. A struktúra átalakulásainál ugyanis nemcsak az olyan földesuzamlásszerű változásokra lehet gondolni, mint amilyen Magyarországon 1989-90-es rendszerváltoztatással történtek, hanem az olyan apróbb módosulásokra is, amelyeket például az adórendszer vagy a szociális támogatások rendszerének átalakítása eredményezett. Ilyen értelemben a társadalmi struktúra sokkal inkább a közvetlen politikai értékelés tárgya lehet, mint a rétegződés. Mivel az előbbi esetben, az oksági magyarázatban közvetve olyan szabályozókról, mechanizmusokról is szó van, amelyeket alapvetően az állam kontrollál, illetve hoz létre, míg az utóbbiban valós személyek (és az ő tényleges döntéseik, cselekvéseik, stratégiáik, preferenciáik) magyarázhatják elsősorban a kialakult és aktuálisan regisztrált társadalmi különbségeket. Ha tehát a társadalmi rétegződés (és átrétegződés) konkrét személyek időben is elhúzódó cselekvéseinek eredményeképpen jön létre, a struktúra viszont az „üres helyek” aktuális rendszere, akkor nem várhatunk szükségszerű megfelelést a kettő között. Szemléletes példaként tűnik fel az 1990 utáni magyarországi rétegződés és struktúra viszonya, amennyiben az átmeneti és az azt közvetlenül követő időszakban a rétegződéssel hagyományosan kapcsolatba hozott jellemzők (jövedelem, vagyon, kulturális tőke, életstílus stb.) még a korábbi struktúra keretei között megszerzett pozíciók visszatükröződései és nem egy tiszta lappal induló társadalom lenyomatai voltak. Ráadásul, több egyidejű társadalmi struktúráról nemcsak akkor beszélhetünk, ha a nagy társadalmi átalakulások következtében lassan elhalványodik, eltűnik egy régi, illetve kialakul, megerősödik egy új, és egy ideig együtt működnek, hanem akkor is, ha egyrészt, a redisztribúciót és a piacot önálló struktúrákként fogjuk fel, és ennek alapján elkülönítjük az egyik, illetve a másik szabályai, mechanizmusai által kijelölt pozíciókat. Másrészt, ha figyelembe vesszük a globalizáció, a globális munkamegosztás hatásait, melynek következményeképpen elmosódnak a „társadalmak” határai is, s így a migráció és a nemzetközi

tőkemozgások növekedésével egyre inkább megkérdőjeleződik, hogy a társadalmi struktúra, illetve rétegződés kérdéseit lehetséges-e a nemzetállami keretek között értelmezni.

4. Az érvényesség kérdése

Ha az eddigi gondolatok nem teljesen elhibáztak, akkor szorosan következik belőlük a struktúramodell érvényességének problémája is, mellyel Huszár Ákos a vitaindító tanulmányban is foglalkozott. Az általa hivatkozott *Geoffry Evans* és *Collin Mills* szerzőpáros két érvényességi kritériumot említ. Közülük a belső érvényességre vonatkozó (criterion validity) ismérv szerinti csak azt vizsgálja, hogy „az operacionalizálás során előállt osztályváltozók az alapjukul szolgáló elmélet fő elemeit jól fordítják-e le az empirikus társadalomkutatás nyelvére. Ennek során tehát nem bizonyos következményváltozóhoz való viszonyukban vizsgálják a különböző osztálysémákat, hanem azoknak az ismérveknek a tükrében, amelyeket ezek az egyes osztályok elkülönítéséhez az előzetes elmélet alapján lényegesnek gondolnak.” (Huszár [2013b] 128. old.) Vagyis ez a fajta érvényesség elsősorban elméleti feladatok elé állítja mind a kutatót, mind a kritikusokat, szemben a másik érvényességi kritériummal, amely viszont empirikus ellenőrzést igényel.

A konstrukciós érvényesség (construction validity) elve szerint, annak alapján minősíthető egy osztályséma (mint mérőeszköz), hogy milyen mértékben magyarázza az osztályhelyzet következményének tartott, és az osztályozás során figyelembe nem vett jelenségeket elsősorban az anyagi életkörülmények, a kulturális fogyasztás, illetve életmód, valamint a politikai cselekvés területein (Huszár [2013a], [2013b]). Ez a fajta „külső” érvényesség azonban, véleményem szerint, inkább csak azokra a jellemzőkre vonatkoztatható, amelyek közvetlen összefüggésbe hozhatók az elmélettel és az abból fakadó hipotézisekkel, vagyis amelyek e pozíciók közötti különbségeket meghatározzák és mérhetővé teszik. A konstrukciós érvényesség – ha jól értem – kimondja azt is, hogy a sémának olyan empirikus eredményekkel kell összefüggést mutatnia, amelyeket az elmélet explicit módon feltételez (Evans–Mills [1998]). Evans és Mills példája szerint, ha az elmélet azt jósolja például, hogy az osztályhelyzet és a politikai pártválasztás között összefüggés van, akkor ennek az empirikus eredményekben is látszania kell. Minél erősebb az összefüggés, annál inkább érvényesnek tekinthetjük az osztályokat elkülönítő elméletet. Véleményem szerint itt hangsúlyozni kell, hogy az elméletből – ha továbbra is jól értem Evans és Mills gondolatmenetét – úgy kell következnie az empirikus összefüggésnek, hogy nemcsak magát az összefüggést jelzi előre, hanem azokat a szabályokat is megadja, illetve azt

az oksági láncolatot is levezeti, mely megmutatja, hogy ennek miért kellene így lennie. Vagyis hiába tapasztalunk egy tetszőleges változó és az osztály-hovatartozás között statisztikai együtt járást, ha az elmélet nem mond semmit arról, hogy mi ennek a magyarázata; minthogy ebben az esetben nem tudjuk értelmezni ezt azényt, ezért az elmélet érvényességéről sem tudunk kijelentést tenni.

Hogy kiegészítsem a példát: ha a politikai pártszimpátia és az osztályhelyzet között az elmélet alapján szoros kapcsolatot feltételezünk, akkor feltételeznünk kell, egy olyan érdekezérelt cselekvőt, aki tisztaban van strukturális pozíciójával, az azt meghatározó tényezőkkel – és így érdekeivel is –, és ezek alapján azt a pártot választja, amelyik az ő osztályának kedvező döntéseket hoz. Ha nem ilyen cselekvőt feltételeznénk, hanem például olyat, aki értékei vagy normái – mondjuk vallási meggyőződése – alapján választ pártot, akkor az osztálypozícióját – az üres helyek értelmében használva – meghatározó objektív tényezők alapján nem tudnánk levezetni az oksági kapcsolatot. Hiszen előfordulhat az is, hogy a háttérben az osztályhelyzet mellett egy másik jellemző is hasonló eloszlásban van jelen a népességben. Így lenne ez például akkor, ha szoros empirikus együttállást tapasztalnánk az osztályhelyzet és a vallásosság között, vagyis ha mindkettő hasonlóan erős kapcsolatot mutatna a pártszimpátiával. Ez praktikus szempontból azért lehet nagyon lényeges, mert leszűkíti azoknak a függő változóknak a körét, amelyek alapján az érvényesség minősíthető, és el lehet tekinteni azoktól, amelyek ebből a szempontból érdektelenek, még akkor is, ha ez utóbbiak látszólag mutatnának is – akár erős – összefüggést az osztályváltozóval. Ezek, az érvényesség szempontjából fontos változók pedig azok, amelyek magyarázatára az elmélet szándékoltan kísérletet tesz.

Számomra tehát úgy tűnik, egy struktúramodell értékeléséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy az elméletalkotó egyértelműen kimondja, milyen függő változókat és mivel kíván mérni, valamint, hogy megmondja, ezeket a függő változókat milyen tényezőknek kellene magyarázniuk, és hogy a függő és független változók között milyen szabályok vagy oksági kapcsolatok teremtik meg az összefüggést. Ezen a ponton ki kell térnem az elmélet által magyarázni kívánt függő változók jellegére, amelyeknek két (illetve három) típusát lehet és érdemes megkülönböztetni, amelyekről a struktúra, illetve rétegződés szempontú megközelítés különbségeinél már volt szó. A pozicionális jellemzők, illetve a pozíciót betöltő személyek egyéni jellemzői és viselkedései közötti megkülönböztetés azért nagyon lényeges itt is, mert meghatározza, hogy mit és hogyan lehet vizsgálni az érvényesség szempontjából.

Az első esetben azt mondhatjuk, hogy a struktúráról szóló elmélet feltételez bizonyos szabályokat, társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, melyek alapján strukturális pozíciók különíthetők el, melyek között meg lehet vizsgálni, hogy – szintén az elméletből következő jellemzők tekintetében – milyen és mekkora különbségek tapasztalhatók. Ebben az esetben például – a teljesség igénye nélkül – a függő változók között lehet az elérhető jövedelem, a jövedelmek forrásai, a munkaidő hossza, a

munkakörülmények, a szerződés biztonsága, az érdekvégyesítés lehetőségei vagy akár az, hogy milyen iskolai végzettség szükséges egy adott pozícióba való bejutáshoz. Amikor azonban a pozíciót betöltő személyek jellemzői, viselkedése a kérdés, akkor a politikai viselkedést, a szabadidő-eltöltési szokásokat, a preferenciákat, az identitást, az értékeket és a normákat tehetjük a magyarázat tárgyává.

Tehát míg az előbbiben az egyének feletti, „objektív” sajátosságokat vizsgálhatjuk eredménnyel, jellemzően makro megközelítésben, addig az utóbbinál át kell lépünk a cselekvés szintjére, vagyis a mikroszintre. Ekkor viszont óhatatlanul felmerülnek cselekvéseméleti kérdések is, melyeket a struktúrával való összefüggésben legalább kétféleképpen lehet kezelni; vagy szükség van egy kidolgozott és a struktúráról szóló elmülethez kapcsolható cselekvéseméletre (mondjuk a racionális cselekvésről) vagy magát a cselekvéseméletet tehetjük kérdés tárgyává, azaz azt vizsgáljuk, hogy vajon a pozicionális sajátosságok és a személyek szubjektív jellemzői, illetve viselkedése között milyen mértékű az összefüggés, vagy hogy milyen cselekvési séma teremti vagy akadályozza meg a kapcsolatot.

Ha előzetesen feltételezett cselekvésemélettel operál a struktúraelmélet, akkor valójában két elmélet érvényességét kellene vizsgálni egyszerre ugyanazon az empirikus adatokon. Egyrészt, hogy a struktúraelmélet alapján elkülönített csoportok érvényesek-e (például, hogy ezek magyarázzák-e legerősebben a jövedelmeket), másrészt, hogy a pozíciók és a cselekvés között feltételezett kapcsolat érvényes-e (például, ha kisvállalkozóból alkalmazottá válik egy személy, akkor megváltoznak-e a politikai állásfoglalásai). Ha erős összefüggést találunk a pozíciók és a tényleges cselekvések között, akkor egyszerre elfogadhatjuk mindkét elméletet, de ha nem, akkor nyitott kérdés marad, hogy vajon a struktúra- vagy a cselekvésemélet-e az elhibázott.

Véleményem szerint ez is azt sugallja, hogy egyszerűbb és tisztább, ha megpróbáljuk szétválasztani a struktúra, illetve a struktúra pozícióinak, valamint a struktúra pozíciói és a tényleges társadalmi cselekvés közötti összefüggés vizsgálatát. Ha ezt meg tudnánk tenni, akkor egyúttal le tudnánk szűkíteni azoknak a változóknak a körét is, amelyek az elméletben feltett kérdések magyarázatához egyértelműen hozzásegíthetnek.

5. A hierarchia problémája

Írásában azt is kiemeli Huszár Ákos, hogy az osztálymodellek, többek között, abban különböznek a társadalmi tagolódás graduális megközelítéseitől, hogy nem feltétlenül hierarchikus felépítésűek. Míg a foglalkozáshoz kapcsolható presztízs-, illet-

ve társadalmi-gazdasági státuspontszámok alapján a társadalom tagjai elméletileg egyértelműen hierarchikus sorba rendezhetők, addig az osztálymodellek kategóriái esetében a relatív pozíció nem ilyen magától értetődő. Huszár Ákos szerint a modell-építés során kell egyértelművé tenni, hogy „az egyes osztálykategóriák egymáshoz való viszonyát mikor tekintjük hierarchikusnak, s mikor horizontálisnak” (Huszár [2013b] 121. old.), ami azért fontos, mert ez az a pont „ahol a társadalmi rétegződés vizsgálatát speciális kérdésekhez, méghozzá a graduális megközelítések által felvetetknél tartalmasabb kérdésekhez lehet kötni. Ennek kapcsán lehet kifejtteni, hogy amikor bizonyos ismérvek alapján csoportosítjuk a társadalom tagjait, akkor valójában mire is vagyunk kíváncsiak.” (Huszár [2013b] 121. old.)

A hierarchia kétségtelenül sok érdekes és fontos kérdést vet fel, azonban nem ítélem alapvető jelentőségűnek, hogy már az elméletalkotás során egyértelműen tisztázzuk ezt a kérdést. Véleményem szerint semmi sem zárja ki, hogy a hierarchia szempontjából a struktúraelmélet által feltételezett összefüggések nyomán elkülönített osztályok közötti viszonyrendszert, illetve az osztályok relatív helyzetét csupán az empirikus adatokkal való összevetés után értelmezzük. Természetesen ezzel már előzetesen is meg lehet próbálkozni, mint ahogy azt – Huszár Ákos értékelése szerint – Wright is megtette, de ha ez elmarad – mint Goldthorpe-éknál – az sem csorbítja semmivel sem az utólagos értelmezési lehetőségeket.

Mint ahogyan a vitaindító írásból a különböző osztálymodellek áttekintése során kiderül, ez a kérdés valójában egyik hivatkozott osztálymodell esetében sincs elméletileg teljesen tisztázva. A hierarchia értelmezése egyrészt önmagában is ingoványos terület, hiszen nem mindegy például, hogy a hierarchiát a weberi¹ hatalom vagy uralom értelmében képzeljük-e el, vagy egyszerűen több-kevesebb, kisebb-nagyobb különbségeket értünk alatta. Másrészt gyakran nem is eldönthető, hiszen a horizontális-vertikális megkülönböztetés kérdése nemcsak a csoportképző ismérvek, hanem a következményváltozók esetében is megjelenik.

A struktúraelméletek hozzáadott értéke, véleményem szerint, elsősorban nem a különbségek regisztrálása és sorba rendezése – bár sok szempontból ez is érdekes –, hanem annak megértése, hogy miért éppen ilyenek a különbségek, s hogy miért változnak meg, ha megváltoznak. Úgy vélem tehát, hogy egy struktúra- vagy osztályelmélet esetében – amellet, hogy tartalmilag mit mond – az is alapvető fontosságú, hogy egyértelműen kijelentse, milyen különbségeket kíván vizsgálni és magyarázni, valamint, hogy amit mond, az következetes legyen, mind az okok, mind a következmények, mind pedig az összefüggések meghatározásában, mert csak így lehet alávetni a tudományos ellenőrzés próbájának.

¹ „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.” illetve „Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber [1987] 77. old.)

6. Következtetések

Ha az eddigi gondolatokat elfogadjuk, akkor a rétegződésvizsgálatok esetben sokkal erősebb hangsúly kerül a társadalom tagjainak időben is elnyúló tényleges cselekedeteire, stratégiáira, míg a struktúra kutatásánál ez a hangsúly az intézményi szintre helyeződik. Az egyik fókuszában a társadalmi cselekvés, míg a másikban a társadalmi rendszer, azaz a mikro, illetve makro megközelítés kerül előtérbe, vagyis lényegében mást vizsgálnak, mások a kérdéseik. Ezért úgy gondolom, hogy a két megközelítés koherens vizsgálata külön-külön is kellően nagy falat a szociológia számára, és a kettő közötti kapcsolódások csak azután vizsgálhatók, ha egyikben, illetve másikban is tisztán látunk. Ha egy lélegzettel akarunk válaszolni mindenre, akkor csak zavaros válaszokat kaphatunk, ezért én nagyon helyesnek tartom, hogy Huszár Ákos csak az osztályelméletekre, illetve a strukturális tényezőkre helyezte a hangsúlyt.

Ha a KSH-ban a népszámlálás adatainak segítségével a magyar társadalom rétegződését kívánnánk megragadni, akkor figyelembe kellene vennünk mindazokat a gondolatokat, amelyek a műhelykonferencián Ferge Zsuzsától, Lengyel Györgytől, Róbert Pétertől és Tardos Róberttől elhangzottak. A rendelkezésre álló adatok azonban ezt nem teszik lehetővé. Ezért egyetérték *Harcza Istvánnal*, aki elmondta, hogy a társadalmi rétegződés feltárása csak célzott kutatásokkal lehetséges. A népszámlálás és a KSH más lakossági adatfelvételei viszont csak korlátozottan alkalmasak egy sokszínű, célzott rétegződésvizsgálatra.

Ezzel szemben a KSH a siker reményében még megpróbálkozhatna egy önálló struktúramodell kidolgozásával, amelynek érvényessége is megvizsgálható lenne a hivatalban gyűjtött adatok alapján. Egy ilyen struktúramodellnek figyelembe kellene vennie azokat a szempontokat, amiket Huszár Ákos a foglalkozási osztálymodellek három közös jellemzőjeként emelt ki. Vagyis azt, hogy:

1. az egyes kategóriák a társadalom strukturális kényszereiről előzetesen kialakított elméletből legyenek levezethetők;
2. a különböző strukturális pozíciók „üres helyek”-ként legyenek értelmezhetők, és
3. legyenek gazdasági alapúak.

Ezeket pedig – az elmondottak alapján – ki kellene egészíteni azzal, hogy a modell egyértelműen határozza meg célkitűzéseit, vagyis azt, hogy mit szándékozik vizsgálni. Az új modellnek pedig – véleményem szerint – jó célja lehetne a javak és jövedelmek elosztásának és újraelosztásának magyarázata és az ezek alapján elkülöníthető csoportok létrehozása, illetve érvényességi vizsgálata.

Mindent mérlegelve azonban azt kell mondani, hogy bár egy új struktúramodell kidolgozásával sokat nyerhetne a KSH, ez nem egyedüli feltétele a magyar társadalom, tudományos szempontból is értékes elemzésének és bemutatásának, hiszen a már meglevő régi és újabb modellek alkalmazása is sok értékes új ismeret megszerzésére teremt lehetőséget.

Irodalom

- BECK, U. [2003]: *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó. Budapest.
- DUNCAN, O. D. [1961]: A Socioeconomic Index for All Occupations. In: *Reiss, A. J. Jr.* (ed.): *Occupations and Social Status*. Free Press. New York. pp. 109–138.
- EVANS, G. – MILLS, C. [1998]: Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*. Vol. 14. No. 1. pp. 87–106.
- GANZBOOM, H. B. – TREIMAN, D. J. [1996]: Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*. Vol. 25. No. 3. pp. 201–239.
- HRADIL, S. [1994]: Régi fogalmak és új struktúrák. Milió, szubkultúra és életstílus a 80-as években. In: *Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J.* (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula. Budapest.
- HUSZÁR Á. [2012]: Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 4–26. old.
- HUSZÁR Á. [2013a]: Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 1. sz. 31–56. old.
- HUSZÁR Á. [2013b]: Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 2. sz. 117–131. old.
- KOLOSÍ T. [1987]: *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- SORENSEN, A. B. [1991]: On the Usefulness of Class Analysis in Research on Social Mobility and Socioeconomic Inequality. *Acta Sociologica*. No. 43. pp. 71–87.
- SZELÉNYI I. [1990]: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- WEBER, M. [1987]: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.